

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

А.Э.Мадраҳимов Тартибланган статистикалар учун концентрация функциясининг баҳолари	5
В.Т.Samatov, U.B.Soyibboev, U.A.Mirzamahmudov Иккинчи тартибли дифференциал ўйинлар	12

КИМЁ

И.Р.Асқаров, А.С.Хожиқулов Йод танқислигини бартараф этишда ишлатиладиган дори воситалари ва уларнинг кимёвий таркиби.....	19
Ш.Ш.Турғунбоев, А.Х.Хаитбаев Бетулон кислотасини синтез қилиш	24
Д.Т.Хасанова, И.Р.Асқаров Пивони кимёвий таркиби асосида синфлаш ва сертификатлаш	29

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

В.Махмудов Маданийлаштириш шароитларида <i>Agropyron Cristatum</i> (L.) Beauv. нинг катта ҳаётий цикли.....	36
М.Холиқов, Ё.Ахмедова Қора калхат (<i>milvus migrans</i>)нинг Фарғона водийсида ҳаёт цикли ҳақида.....	43

ГЕОГРАФИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

М.Исағалиев, М.Обидов, Р.Матҳолиқов Доривор <i>sarparis spinos</i> нинг морфогенетик ва биогеокимёвий хусусиятлари	45
Н.Ж.Халилова Суғориладиган типик бўз тупроқларнинг морфогенетик хусусиятлари	49
А.Турдалиев, К.Асқаров, Н.Ходжиболаева Суғориладиган тупроқларда лантаноид ва радиоактив элементларнинг геоэнергетик хусусиятлари	52

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

Э.Мўйдинов, З.Таджибаев, А.Мирсодиқов, М.Мўйдинов Кластер: назария ва амалиёт	57
А.Мирсодиқов Худудларда хизмат кўрсатиш соҳаларига инвестицияларни жалб қилиш механизмларини такомиллаштиришнинг назарий асослари	62

ТАРИХ

Э.Раҳмонов Ўзбекистонда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли тоифаларини ҳимоялаш сиёсати: муаммолар ва илк натижалар (1991-2000 йй., Фарғона водийси мисолида).....	65
А.Азизов Фарғона водийси аҳолисининг уй ҳайвонлари билан боғлиқ тасаввурлари (қўй мисолида).....	69
Б. Усмонов Темурийлар даврида Фарғона боғдорчилиги	73
С.А. Хошимов Миллий сиёсий муҳолифатга қарши тазйиқ ва таъқиблар	76
Р.Х.Максудов Музей – халқ тарихининг кўзгуси	80
О.А. Кличев Бухоро амирлигида элчиларни кутиб олиш тартиби (xix асрнинг иккинчи ярми - xx аср бошлари).....	83
О.В.Маҳмудов Ўрта аср Испания таржима марказларида лотин тилига ўғирилган асарлар (I қисм: аниқ фанларга оид китоблар).....	87

УДК: 930.9

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ФАРҒОНА БОҒДОРЧИЛИГИ
САДОВОДСТВО В ФЕРГАНЕ В ПЕРИОД ТЕМУРИДОВ
GARDENING IN FERGANA DURING THE TEMURID PERIOD**

Б. Усмонов

Аннотация

Мақолада темурийлар даврида қишлоқ хўжалигининг энг муҳим тармоқларидан бири бўлган боғдорчиликнинг ривожланиши ва бу соҳада ихтисослашган марказларнинг шаклланиши, шунингдек, боғдорчилик санъатининг тараққий этиши масаласи тадқиқ этилган.

Аннотация

В статье изучены вопросы развития садоводства, являвшегося одним из основных направлений сельского хозяйства долины в период Темуридов, формирования в данной сфере специализированных центров, а также развития искусства садоводства.

Annotation

The article examines the development of horticulture, which is one of the main areas of agriculture, the formation of specialized centers in this area, as well as the development of horticultural art.

Таянч сўз ва иборалар: боғдорчилик, боғдорчилик марказлари, ихтисослашув, нок, узум, анор, ўрик, “субҳоний”, “донаи калон”, бодом, чорбоғ-сарой, боғдорчилик санъати.

Ключевые слова и выражения: садоводство, центры садоводства, специализация, груша, виноград, гранат, абрикос, «субхани», «донаи калян», миндаль, сад-дворец, искусство садоводства.

Keywords and expressions: gardening, horticulture centers, specialization, pears, grapes, pomegranates, apricots, “subkhani”, “donai kalyan”, almonds, garden-palace, horticultural art.

Фарғонада қишлоқ хўжалигининг энг кенг тарқалган ва сердаромад тармоқларидан бири боғдорчилик эди. Водийда боғдорчиликнинг ривож топиши учун қулай табиий шароитнинг мавжудлиги мазкур соҳанинг тараққий этишида муҳим омил бўлган. Фарғонани ўраб турган тоғ ёнбағирларидаги кичик дарё ва сойларнинг ҳавзаси тўлиқ боғлар билан қопланганлиги ҳақида тарихий манбаларда ҳам кўп бора таъкидланган. Бобур мирзо ҳам Андижой ва Аҳси сойларининг атрофи боғлардан иборат эканлиги ҳақида алоҳида тўхталиб ўтганлиги бежиз эмас. Боғдорчиликнинг бутун водий бўйлаб кенг ривожланиб бориши Андижон, Марғилон, Косон, Ўш, Хўжанд, Исфара, Конибодом каби боғдорчилик марказларининг шаклланишига олиб келган. Ушбу боғдорчилик марказлари айрим мева турларига ихтисослашганлиги эса иқтисодий ривожланишнинг муҳим кўрсаткичларидан биридир. Бу ихтисослашув боғдорчиликнинг бозор билан қанчалик боғланганлигини, ички ва ташқи савдодаги ўрни ва аҳамиятини яққол акс эттиради. Қуйида водийда шаклланган боғдорчилик марказларининг ҳар бири хусусида батафсил тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Андижон боғдорчилик маркази водий иқтисодиётида ўзининг йириклиги ва маҳсулотларининг кўплиги билан муҳим ўрин тутган. Андижон боғлари нок ва узуми билан ном қозонган. Бобур мирзо Андижон ҳақида сўз юритганида, “меваси фаровон”, “... узуми яхши бўлур”, “Андижон ношпотисидан яхши ношпоти бўлмас” [1,5-6] ибораларини бежиз қўлламаган, албатта. Бу эса Андижон боғларида кўпроқ нок ва узум етиштирилганлигидан далолат беради.

Андижон боғлари хусусида сўз юритган Муҳаммад Солиҳ меваларнинг турлари ҳақида тўхталмасам ҳам, уларнинг кўплиги ва серҳосиллигига эътибор қаратган. 1504 йили Андижон шаҳрини қамал қилган Шайбонийхоннинг бир неча ўн минг навкардан иборат катта лашкари айнан Андижон боғларидаги мевалар ҳисобига ҳам қамални тўқинликда давом эттирган. Бу ҳақда Муҳаммад Солиҳ шундай ҳикоя қилади: “Неъмат мева пишиб эрди тамом, Ошлиғи ҳам етишиб эрди тамом. Элға бисёр фароғат эрди, Мева билан бори қўшлар тўлди” [2.238-239].

Қувадан то Риштонгача бўлган ҳудудни қамраб олган Марғилон боғдорчилик маркази неъматларининг кўплиги билан яққол ажралиб турган. Марғилон қасабасининг шарқий ҳудудларида анор, ғарбий ҳудудларида эса ўрик кўп етиштирилган. Анорнинг “донаи калон”, ўрикнинг эса “субҳоний” нави машҳур бўлган. Анордан май тайёрлашда ҳам фойдаланилган бўлса, ўрик ичига мағиз солиб қуритилган. “Субҳоний” ўрик нави ва уни қуритиш услуби ҳозиргача деярли ўзгаришсиз сақланиб келмоқда. Бобур мирзо Марғилон ҳақида сўз юритганида, қуйидагиларга эътибор қаратган: “... пур неъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бўлур, “дона калон” дерлар, чучуклигида зардолу майхушлиғидин андак чошни бор. Самнон анорлариға таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағиз солиб қурутурлар. “субҳоний” дерлар, бисёр лазиздур” [1.6-7].

Хўжанд ҳудуди ҳам Фарғона боғдорчилигида алоҳида ўрин эгаллаган бўлиб, боғларининг кўплиги ва серҳосиллиги,

меваларининг ширинлиги билан ажралиб турган. Бу вақтда Хўжанднинг энг машҳур ва кўп етиштирилган меваси анор эди. Хўжанд водийдаги иккинчи анорчилик маркази ҳисобланган. Темурийлар даврида Самарқанд олмаси билан шўхрат топгани каби, Хўжанд анори билан машҳур бўлган. Бобур мирзо Хўжанд боғдорчилиги хусусида куйидагиларни қайд этган эди: “Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилиққа машҳурдур. Нечукким, “себи Самарқанд” дерлар ва “анори Хўжанд” дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур” [1.7]. Ҳофизу Аbru ҳам Хўжандда боғдорчилик тараққий этганлигини таъкидлаб, бодом, нок ва анор кўп етиштирилганлигини қайд этган [3.30]. В.В. Бартольд ҳам Хўжанд боғдорчилиги хусусида сўз юритаркан, анор кўп етиштирилганига эътибор қаратади [4.216].

Исфара ва Конибодом эса бодом етиштириш маркази сифатида шўхрат топган эди. Ҳофизу Аbru ҳам Хўжанд бодомлари ҳақида сўз юритганда айнан Исфара ва Конибодом боғларини назарда тутган бўлиши керак. Бобур мирзо эса бу икки бодом етиштириш маркази ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади. Муаллиф Исфаранинг “оқар сувлари ва сафолиқ боғчалари” кўплиги ҳақида сўз юритар экан, боғларида асосан бодом етиштирилишини таъкидлаб ўтган [1.7]. Конибодом ҳақида сўз юритган Бобур мирзо бироз кенгроқ маълумот бериб, Конибодом номининг келиб чиқиши ҳам шу бодомзорлари билан боғлиқлигини таъкидлаган: “Мунинг тавобидин Кандибодомдур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмға мавсумдур. Хурмуз ва Ҳиндистонға тамом мунинг бодоми борур” [1.7]. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, ташқи савдода боғдорчилик маҳсулотларидан асосан қуруқ мевалар асосий ўрин эгаллаган. Водий шароитида бодом хорижга экспорт қилинган асосий маҳсулот ҳисобланган. XIV – XV асрда Хурмуз бандаргоҳи Осиёнинг энг йирик савдо маркази эканлигини инобатга олсак, ушбу шаҳар орқали водий бодомлари бутун дунёга етказиб берилган, дейиш мумкин.

Фарғона боғлари фақат мева етиштириладиган жой эмас, балки истироҳат маскани сифатида ҳам фаолият кўрсатган. Бу борада Ўш, Косон ва Исфара боғдорчилик марказларини алоҳида таъкидлаш мумкин. Ушбу ҳудудларнинг географик жойлашуви ва ландшафтнинг қулайлиги ҳам бунга имкон яратган. Ўш ва Косон боғдорчилик марказларида етиштирилган мевалар ҳақида алоҳида маълумотлар мавжуд эмас. Лекин мазкур қасабаларда боғларнинг кўплиги қайд этилган. Бу боғларнинг асосан Андижон ва Аҳси сойлари атрофида жойлашганлигини юқорида ҳам таъкидлаган эдик. Манбалардаги мавжуд маълумотлар бу боғлар дам олиш ҳудудлари

вазифасини ҳам бажарганлиги ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради. Бобур мирзо бу икки ҳудуддан ташқари Исфара боғларини ҳам “сафолиқ” эканлигини алоҳида таъкидлайди.

“Яна бири Косондур, -дейди Бобур мирзо. ... Аҳси суви Косондин келур. ... Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлгон...” [1.8].

Ўш боғлари ҳақида эса Бобур мирзо янада кўпроқ маълумот беради. “Андижон руди Ўш маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонға борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудға мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. ... Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур” [1.6].

Боғдорчилик соҳасидаги ушбу ихтисослашув, яъни ҳар бир ҳудуднинг алоҳида мева турларини етиштиришга мослашганлиги, ҳатто ҳозиргача Исфара, Косон ва Ўш ҳудудларидаги боғлар дам олиш масканлари сифатида ҳам машҳурлиги эътиборга моликдир.

Темурийлар даврида боғдорчилик санъати ҳам юксак тараққий этган эди. Тарихий манбаларда темурийлар салтанатининг йирик марказлари бўлмиш Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги кўплаб чорбоғ-саройлар ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Худди шу каби чорбоғ-саройларнинг Фарғона водийсида ҳам барпо этилгани ҳақида тарихий манбаларда маълумотлар учрайди. Бу маълумотлар айнан чорбоғлар тасвири билан боғлиқ бўлмай, турли воқеаларга боғлиқ ҳолатда фақат номлари тилга олинганлиги сабабли ҳам уларни темурийлар давлатининг марказларидаги чорбоғ-саройларга нисбатан кичикроқ ва оддийроқ бўлганлигини тахмин қила оламиз.

Фарғона улусининг биринчи ҳукмдори Умаршайх мирзо Андижон яқинида «Гулистон» номли чорбоғ барпо эттирган. Бу боғда худди Самарқанддаги чорбоғлар каби сарой ҳам мавжуд бўлса керакки, Фарғона ҳукмдорлари шу ерда истиқомат ҳам қилганлар. Шарафуддин Али Яздий Умаршайх мирзонинг ўғли Искандар мирзони шу чорбоғқа келиб жойлашганлигини қайд этган эди [5.226]. Археолог Б. Абдулғозиева Умаршайх мирзо томонидан барпо этилган яна бир чорбоғ – “Пушти боғ” ҳақида ҳам маълумот беради [6.155; 7.100].

Чорбоғлар ҳақидаги навбатдаги маълумотлар Умаршайх мирзо ва унинг ўғли Бобур мирзолар даврига боғлиқ. Шундай чорбоғлардан бири Чилдухтарон (“Қирқ қиз”) боғи бўлиб, Ўш ва Андижон оралиғидаги шу номли тоғ яқинида жойлашган, деб тахмин қилинади [8.47].

“Бобурнома”да Қўштегирмон чорбоғининг номи кўп учрайди [1.98]. Андижон шаҳрининг шимолида жойлашган бу боғда Бобурнинг она томондан бувиси Эсан Давлатбегим икки мингга яқин мўғуллар билан яшаганлиги таъкидланади. Шу нуқтаи назардан ёндашилса, чорбоғ катта

ТАРИХ

худудни эгаллаганлигини тасаввур қилиш мумкин. Бобур мирзонинг ўзи ҳам отаси вафот этган вақтда шу боғда бўлган бўлса керак. У “Бобурнома” да “Умаршайх мирзога бу воқеа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим” [1.17] деганда шу чорбоғни назарда тутган, деб ўйлаймиз.

Андижон яқинидаги яна бир боғ Ҳафизбек боғи бўлиб, уни шаҳарнинг жануби-ғарбий қисмида жойлашганлиги тахмин қилинади [162]. Ҳафизбек Умаршайх мирзо саройида эшикога вазифасида хизмат қилган бек эди. Халқ орасида Ҳафизбек номи билан аталган ушбу шахснинг тўлиқ номи Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой бўлиб, 1464-1470 йилларда ёш Умаршайх мирзонинг эшикоғаси сифатида амалда ҳокимиятни ҳам бошқарган. Шундан келиб чиқиб, бу чорбоғни айнан мана шу даврда бунёд этилганлигини тахмин қилишимиз мумкин. Чунки 1470 йили Амир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой Андижон беклари билан муносабатлари ёмонлашганлиги сабабли Самарқандга кетишга мажбур бўлган. “Ҳофиз Муҳаммад дўлдой эрди, - деб ёзади Бобур мирзо, - Султон Малик Қошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойберди ўлгандин сўнгра муни эшик ихтиёри қилиб юбориб эрдилар. Султон Абусаид мирзонинг воқеасидин сўнгра Андижон беклари анинг била яхши чиқишмоғон жиҳатидин Самарқандга Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди” [1. 15].

Амир Ҳафизбекнинг чорбоғи бўлганига қараганда, бошқа амирларнинг ҳам Андижон, Аҳси, Марғилон, Ўш, Хўжанд каби водийнинг йирик шаҳарлари яқинида шундай чорбоғлари бўлганлигини тахмин қилишимиз мумкин. Шунингдек, ўз вақтини кўпроқ Аҳсида ўтказган Умаршайх мирзонинг ҳам шу шаҳар яқинида чорбоғ-саройи бўлган бўлиши керак. Афсуски, улар ҳақида ҳозирча манбаларда маълумот учратмадик.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларни билдиришни лозим топдик:

- Водий иқтисодиётида боғдорчилик қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири бўлмиш деҳқончиликдан сўнг мавқеи ва тутган ўрни жиҳатидан иккинчи ўринда турган.

- Қулай табиий шароит ҳамда ички ва ташқи савдонинг ривожланиб бориши натижасида боғдорчилик маҳсулотларига бўлган талабнинг ошиши водийда боғдорчилик марказларининг ташкил топишига олиб келган. XIV –XV асрларга келиб водийда географик жойлашуви ва меваларнинг турларига кўра етиштиришга ихтисослашганлигига қараб фарқланадиган 7 та боғдорчилик маркази (Андижон, Марғилон, Косон, Ўш, Хўжанд, Исфара, Конибодом) шаклланди.

- Андижон, Марғилон, Хўжанд, Исфара ва Конибодом каби боғдорчилик марказлари айрим мева турларига ихтисослашган бўлса, Исфара, Конибодом, Косон ва Ўш боғдорчилик марказлари истироҳат – дам олиш марказлари сифатида ҳам машҳур бўлган.

- Боғдорчилик маҳсулотлари ички савдонинг энг ҳаридоргир маҳсулотлари бўлган бўлса, ташқи савдода қуруқ мевалар асосий ўрин эгаллаган.

- Водийда ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг ўрнатилиши, иқтисодий ривожланиш боғдорчилик санъати – чорбоғ-саройлар қуриш аъъанасининг шаклланишига олиб келди. “Гулистон”, “Пушти боғ”, “Қўштегирмон”, “Чилдухтарон” ва “Ҳафизбек боғи” каби номли чорбоғ-саройлар темурийлар даври боғдорчилик санъатининг водийдаги нодир намуналари сифатида тарих саҳифаларидан ўрин олган.

References:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. / Nashrga tayyorlovchi P. Shamshiev. – T.: Yulduzcha, 1989. – 368 b.
2. Mupammad Solih. Shayboniyoma. / Nashrga tayyorlovchi va so`zboshi muallifi E. Shodiev. – T: G`afur G`ulom, 1989. – 336 b.
3. Bo`riev O. Farg`ona vodiysining temuriylar manbalaridagi tavsifi. – T.:Akademnashr, 2018. – 120 b.
4. Bartold V.V. K istorii orosheniya Turkestana. / Sochineniya. Raboti po istoricheskoy geografii. T.III. – M.: NAUKA, 1965. S. 97-237.
5. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma /So`zboshi, tabdil, izohlar va ko`rsatkichlar mualliflari A. Ahmad va H. Bobobekov, -T.: Sparq, 1997. – 384 b.
6. Abulgaziyeva B. O chorbogah Andijana epohi timuridov. / Mirzo Ulug`bek ijodi va uning jahon tsivilizatsiyasida tutgan o`rni. Mirzo Ulug`bek tavalludining 600 yilligiga bag`ishlangan mintaqaviy ilmiy anjuman mahruzalarining tezislari – Samarqand: “SO`FDIYON”, 1994. B. 155-156.
7. Matboboev B.X., Mashrabov Z.Z. Andijon tarixi (qadimgi davrlardan XX asr boshlarigacha) – T.: «Sharq», 2014. – 280 b.
8. Bobur entsiklopediyasi

(Тақризчи: М.Исомиддинов – тарих фанлари доктори, профессор).